Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, Sayı 38, 2024 Güz, s. 53-72.

Belgeler/Notlar

SALTANATIN İLGASINDAN SONRA CELAL NURİ'NİN *TAM MEŞRUİYET* VE *İRTİCÂ-I METÎN* ÇAĞRISI: *TAÇ GİYEN* TÜRK MİLLETİNİN *TELAKKİYÂT-I DİNİYESİ*[*]

Selman Küçüksucu[**] - Muhammed Taha Kara[***]

Bu çalışmada, II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinin meşhur gazeteci ve fikir adamlarından Celal Nuri İleri'nin, Ocak 1923'te tamamladığı, *Taç Giyen Millet* adlı eserinin bölümlerinden biri olan "Telakkiyât-ı Diniye" başlıklı metin ele alınacaktır. Adından ve telif tarihinden de anlaşılacağı üzere *Taç Giyen Millet*'te, Celal Nuri, saltanatın kaldırılmasından sonraki döneme ilişkin fikirlerini ve öngörülerini ortaya koymuştur. Çalışmanın sonunda çeviri yazısını da sunacağımız "Telakkiyât-ı Diniye", 20. yüzyılın başlarında İslâm hukuku telakkisinin dönüşümü açısından temsil edici unsurlar içeren bir metindir. "Telakkiyât-ı Diniye"yi ayrıntılı bir şekilde ele alacağız, ancak öncelikle Celal Nuri'nin hayat hikâyesi hakkında kısaca bilgi verilecek ve *Taç Giyen Millet* ana hatlarıyla tanıtılacaktır.

1. Celal Nuri'nin Kısa Hayat Hikâyesi

Celal Nuri, 15 Ağustos 1882'de Gelibolu'da dünyaya gelmiştir. Babası Meclis-i Âyan üyesi Mustafa Nuri Efendi, Girit'in Kandiye eşrafından Helvacızâde ailesine mensuptur; mutasarrıflık, valilik ve hazine-i hâssa nazırlığı gibi görevlerde bulunmuştur.

Geliş/Received: 05.12.2023 * Kabul/Accepted: 20.07.2024.

[*] Bu çalışma, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Hukuk Metinleri" dersinin bir çıktısı olarak teşekkül etmiştir. Katkılarından ötürü Dr. Öğr. Üyesi Ali Adem Yörük'e müteşekkiriz.

[**] Araştırmacı, İstanbul Eğitim ve Araştırma Merkezi (İSAR); doktora öğrencisi, İstanbul Üniversitesi SBE, İslam Hukuku Anabilim Dalı.

[***] Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı; doktora öğrencisi, İstanbul Üniversitesi SBE, İslam Hukuku Anabilim Dalı.

Annesi Nefise Hanım ise II. Abdülhamid dönemi valilerinden, *Mesnevi* şârihi Âbidin Paşa'nın kızıdır[1]. Celal Nuri, ilköğrenimini taşra mekteplerinde aldıktan sonra, orta öğrenimi için Galatasaray Mekteb-i Sultânisi'ne başlamıştır. Okuma ve öğrenme merakının başladığı bu dönemde Bossuet'in *Târih-i Kâinat*'ı gibi pek çok klasik eser okumuştur[2].

Celal Nuri, Mekteb-i Sultani'den mezun olduktan sonra 1901 yılında Mekteb-i Hukuk'a başlamıştır. Aynı zamanda Fransızca öğrenmek gayesiyle Hâriciye Nezareti Tahrirât-ı Hariciye kalemine devam etmiştir[3]. Hukuk Mektebi'nden mezun olduktan sonra kısa bir dönem avukatlık yapmış, ancak bu meslekte istediği tadı alamadığını fark edince gazetecilik hayatına başlamıştır. Gazetecilik hayatında oldukça üretken olan Celal Nuri, Ahmet Mithat'tan sonra en fazla kalem oynatan Türk münevveri olarak görülmüş ve "seksen beygir gücünde yazı makinesi"[4] tabiriyle anılmıştır[5].

İlk olarak 13 Nisan 1909'da Ebüzziya Tevfik ile birlikte *Le Courrier d'Orient* isimli gazeteyi çıkarmaya başlamış ve burada II. Abdülhamid'i eleştirmesi ve Osmanlı-İslam hukukunu Avrupa'ya karşı savunması ile meşhur olmuştur[6]. Ebüzziya'nın ayrılmasıyla beraber Celal Nuri, gazetenin adını *Le Jeune Turc* olarak değiştirmiş ve 1912 yılına kadar bu gazeteyi idare etmiştir. Çeşitli siyasi nedenlerden dolayı bu gazeteyi kapatmış ve 1912 yılında *Tanin* ve *Hak* gazeteleri ve *İctihad* mecmuasında makaleler kaleme almıştır. Bu süre zarfında yurt dışına çeşitli ziyaretlerde bulunup, bu ziyaretleri seyahatname şeklinde farklı yerlerde kaleme almıştır[7]. 1914 yılında Abdullah Cevdet ile arasında meydana gelen "Avrupa'ya karşı husumetle mi, muhabbetle mi bakılacağı" tartışması neticesinde buradan ayrılmış, *Hürriyet-i Fikriye* mecmuasında yazmaya başlamıştır[8]. 1916 yılında *İkdâm*'ın başyazarı olmuş

[1] Necmi Uyanık, "Siyasî Düşünce Tarihimizde Batıcı Bir Aydın Olarak Celal Nuri (İleri)", doktora tezi, Selçuk Üniversitesi SBE, 2003, s. 20-21.

[2] Giridî Ahmed Saki, *Celal Nûri Bey ve Cezrî Fikirleri*, İstanbul, Kütüphâne-i Sûdî, 1338/1335, s. 5.

[3] Giridî Ahmed Saki, *age*, s. 5-6.

[4] Bu tabirin geçtiği bir karikatür için bkz. https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/celal-nuri-ileri-1882-1938/.

[5] Celal Nuri'nin bu özelliği eleştirilmiş ve çok yazı yazmasından dolayı aynı şeyleri sürekli tekrar ettiği iddia edilmiştir. Ayrıca çok yazı yazmasından dolayı düşünme fırsatı bulamadığı ve sınırlı sayıda fikri olduğu da söylenmiştir. Ayrıntılı bilgi ve *Taç Giyen Millet* üzerine bir değerlendirme için bkz. Fevzi Lütfi, "On Beş Günlük İstanbul, Kitaplar: *Taç Giyen Millet*", *Yeni Mecmûa*, IV/80, 15 Temmuz 1923, s. 1.

[6] Uyanık, *agt*, s. 26.

[7] Recep Duymaz, "Celal Nuri İleri ve Âti Gazetesi", doktora tezi, Marmara Üniversitesi SBE, 1991, s. 8.

[8] Uyanık, *agt*, s. 36-37.

ve aynı zamanda *Edebiyat-ı Umûmiye* mecmuasını çıkarmaya başlamıştır. Bu mecmuada dönemin birçok önemli ismiyle beraber çalışmıştır[9]. 1918 yılında *Âtî* gazetesini yayınlamaya başlamış, ancak yaklaşık bir yıl sonra hükümetin basın hürriyetini sınırlayıcı teşebbüsleri karşısında tenkit dozunu iyice arttırınca gazete kapatılmıştır. Hemen akabinde *İleri* isminde başka bir gazete çıkarmıştır[10].

Celal Nuri 22 Kasım 1919 yılında Gelibolu'dan mebus seçilerek siyaset hayatına başlamıştır. Ancak kısa bir süre sonra Malta'ya sürülmüştür. 3 Kasım 1921 yılında Mustafa Kemal'in bizzat ilgilenmesi ile beraber İstanbul mebusu Numan Bey'le beraber İstanbul'a dönmüş ve Ankara'ya geçip Gelibolu milletvekili sıfatıyla Meclis'e girmiştir[11]. Celal Nuri, 7 Şubat 1922'de TBMM Kânûn-ı Esâsî Encümeni üyeliğine seçilmiştir[12]. Hayatının sonuna kadar aktif olarak siyasete devam eden Celal Nuri 2 Kasım 1938'de vefat etmiştir[13].

2. Saltanatın Kaldırılmasıyla *Taç Giyen Millet*

İç kapakta yer alan bilgilere göre rûmî 1339, hicrî 1341 yılında İstanbul'da, Kitaphâne-i Cihân tarafından neşredilen eser, Celal Nuri'nin giriş yazısına düştüğü tarihe göre 28 Ocak 1923'te Ankara'da tamamlanmıştır[14]. Eser, Celal Nuri'nin Milli Mücadele döneminde Ankara'dayken meydana gelen düşüncelerinin bir özetidir. Bu durum iç kapakta eserin başlığı altında "İnkılap günleri içinde Ankara'da hâsıl olmuş fikirlerin icmâli, o zihniyetle yapılmış târihî ve ilmî tecârib-i kalemiye" şeklinde ifade edilmiştir. "Taç Giyen Millet" aslında Faruk Nafiz Çamlıbel'in bir şiirinin başlığıdır. Celal Nuri, eserin sonunda bulunan "Teşekkür ve İtizar" kısmında kitabının, takrirlerinin imla edilmesinden oluşan "adeta bir konferanslar mecmuası" olduğunu belirtir ve başta Faruk Nafiz olmak üzere bazı arkadaşlarının bu takrirleri imla ettiklerini söyler. Ayrıca eserin başlığını Faruk Nafiz'in aynı başlıklı şiirinden onun izniyle ödünç aldığını ifade ettikten sonra hem bu izin için, hem de eserin oluşmasına katkıları sebebiyle Faruk Nafiz'e teşekkür eder (s. 217).

Celal Nuri, *Taç Giyen Millet*'i Türk milletinin "seciye-i fıtriyesini göstermek ve ondan sonra *idealini* tespit etmek" için telif ettiğini belirtir (s. 4). Ona göre Türk

---

[9] Uyanık, *agt*, s. 38-40.

[10] Duymaz, *agt*, s.10.

[11] Duymaz, *agt*, s. 12.

[12] *TBMM Zabıt Ceridesi*, 156. İçtima, C. 16, s. 1.

[13] Recep Duymaz, "Celal Nuri İleri", *TDV İslam Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/celal-nuri-ileri.

[14] Celal Nuri, *Taç Giyen Millet*, İstanbul, Kitaphâne-i Cihân, 1339/1341, s. 8.

milletinin seciyesi Osmanlı saltanatı kaldırılıncaya kadar ortaya çıkamamış, Osmanlı Devleti'nin ortadan kalkmasıyla birlikte potansiyel olarak taşıdığı nitelikleri açığa çıkarmıştır. Celal Nuri'ye göre Batıda "hasta adam" şeklinde nitelenen, Osmanlı saltanatıdır, Türk milleti değildir. Hasta olan Osmanlı ise artık ölmüştür ve Türk milleti hasta adam görüntüsünden kurtulmuştur (s. 3). Türk milleti 1. Dünya Savaşı, Mütareke, Kurtuluş Savaşı, TBMM'nin açılması ve nihayet saltanatın kaldırılması süreçleriyle kendine özgü karakterini beklenmedik bir şekilde ortaya koymuş ve dünyayı şaşırtmıştır. Celal Nuri, "Hangi Hz. Mesih bu milleti, muharebenin akabinde, diriltti?" diye sorar ve "Bu mesih, Türk milletinin çoktan beri durgun duran ve lakin ihtiyaç saatinde kendini gösteren seciyesidir" cümleleriyle Türk milletini savaşların ve kendisine yönelik saldırıların ardından kurtaran şeyin bizzat milletin seciyesi olduğunu düşünür ve bu seciyeyi *mesih* olarak nitelendirir (s. 4). Peki Türk milletinin seciyesi nedir? Celal Nuri için bu sorunun anlamı Türk milletinin geleceğini tahmin etmek açısından önemlidir. Çünkü ona göre "bu milletin seciyesini tetkik ederek onun şaşalı istikbalini tahmin edebiliriz" (s. 4).

Celal Nuri, hâkimiyet-i milliyenin ilan edilmesi ile saltanatın kaldırılmasını özdeşleştirir. Ona göre şahsi saltanatlar asırlar boyunca Türk milletini uyutmuştur. "Saltanat kabusunun pençesinde" Türkler kollarını, ayaklarını kıpırdatamamış; zekalarını işletememiş ve dilini kullanamamıştır. Sabır, Türk milletinin karakterinde gizli olduğu için, Türk milleti maruz kaldığı işkencelere tahammül etmiş ve milletlerin "Hüseyin"i olmuştur. Ancak bir noktada sabır bitmiş ve millet uyanmıştır. Türk milletinin tahammül eden hali dış dünyayı yanıltmıştır. 1. Dünya Savaşı'ndan sonra İstanbul hükümetinin mütarekeye yanaşması dış dünyanın bu kanaatini kuvvetlendirmiştir. Tam bu esnada Türk milletinin seciyesini kuvvetli bir şekilde anlayan birisi çıkmıştır. Celal Nuri, bu kişinin Mustafa Kemal olduğunu ifade ederek "ve lehü'l-hamd bu biri Türk milletindendi" der. Bir buçuk milyar insan aldanırken daha sonra Millî Mücadele'yi yönetecek insanın aldanmadığını ileri sürer. Celal Nuri'ye göre Mustafa Kemal, Emerson'ın "representative man" olarak nitelendirdiği bir milletin bütün özelliklerini kendinde birleştiren insanlar grubuna girecek bir kişidir. Celal Nuri, bu düşünceleri ifade ettiği zamandan önceki 10 yılın, "Türk'ün Türklüğünü, yani nefsini, zatiyetini idrak etmesi" ve "Türk'ün zatiyeti demek olan milliyetini kelepçeleyen ferdî hakimiyetin ortadan kaldırılması" hususiyetleri ile önceki dönemlerden farklılaştığını belirtir (s. 4-6).

Celal Nuri, yaşanan bu siyasi dönüşümü Türk inkılabı olarak adlandırır. O ne Avrupalıların ne de bizzat Türk milletinin bu büyük dönüşümün tam olarak

farkında oldukları kanaatindedir. Celal Nuri, bu dönemi bir dönüm noktası olduğunu vurgulamak üzere Avrupa'nın rönesans devrine benzetir. Kitabın adına da işaret ederek "Türk milleti asırlarca süren uykusundan uyanmış, ilk iş olmak üzere tacını başına geçirmiştir. Bundan böyle her Türk bir sultandır ve milletimiz hükümdar efrâddan mürekkeb necib bir nesildir" ifadelerini kullanır (s. 7). Türk milletinin Avrupa medeniyetini görüp tenkit süzgecinden geçirdikten sonra kabul ederek Şark'ta başlayacak yeni bir devrin müjdecisi olduğuna işaret eder. "Evet belki biz de kendi tedvin ettiğimiz hakimiyet-i milliyenin derece-i ulviyetini takdir edemiyoruz; fakat bundan böyle her teâliye müstaid millet, devlet teşkil etmek usulünü gelip bizden meşk ve taallüm edecektir" diyerek Türk milletinin tecrübesini Şark'ta doğması muhtemel devletler için model olarak sunar (s. 8).

Taç Giyen Millet, bu düşünsel çerçeve etrafında dolaşan şu makalelerden oluşmaktadır: "Tarih ve Milliyet" (ilave ile birlikte s. 9-17), "Tahavvülât Hakkında" (s. 18-22), "Tarih-i İstikbâl" (s. 23-31), "Kâfir Lisânı" (s. 32-37), "Milliyet" (s. 38-54), "İrfan ve Milliyet" (s. 55-66), "Devlet Şekilleri" (s. 67-75), "Vatanımız" (s. 76-91), "Tarihimizde Vatan ve Millet Mefhumları" (s. 92-102), "Fransız İnkılâbı" (s. 103-117), "Tanzimat, Meşrutiyet, Hakimiyet-i Milliye" (s. 118-131), "Tedenni, Tereddi, Terakki" (s. 132-138), "Biraz da Teferrüc Tarihi (s. 139-148), "Siyasî ve İçtimaî Fırkalar" (s. 149-160), "Esaslı Bir Zemîmetimiz: Müsâafekarlık" (s. 161-167), "Unutulması Lâzım Gelmeyen Bir Ahd-i Saltanat" (s. 168-179), "İnkılâb ve İrticâ" (s. 180-193), "Telakkiyât-ı Diniye" (s. 194- 210). Kitap, Ma'rûf er-Rusâfî'nin (1875-1945) Celal Nuri'ye yazdığı bir mektupla sona ermektedir. Bu kısmın başlığı "Din-i İslam'da Akıl"dır (s. 211-216). *Taç Giyen Millet*'i ana hatlarıyla ele aldıktan sonra yeni bir devre giren Türk milletinin "telakkiyât-ı diniye"sine biraz daha yakından bakabiliriz.

3. *Taç Giyen Millet*'in "Telakkiyât-ı Diniye"si

Celal Nuri, *Taç Giyen Millet* isimli kitabının son kısmına eklediği "Telakkiyât-ı Diniye" adlı makalesine din algısını ortaya koyarak başlamaktadır. Bu makalede 20. yüzyılda yaşayan bir Müslümanın dine nasıl bakması gerektiğine ve hukuki açıdan dinden ne derece ve nasıl istifade etmesi gerektiğine dair birtakım mülahazalar bulunmaktadır.

Celal Nuri, makalesinde ilk olarak dinin insan için hangi konumda olduğuna işaret eder. Ona göre din insanların iki dünyada da mutluluğu için var olan bir olgudur. İnsanlar din için değil, din insanlar için yaratılmıştır. Dinin hakikatine dair bu gerçek göz ardı edilirse cehalete düşülmüş olur. Bu cehalet de insanların

dinin esasıyla ilgisi olmayan ananeleri meydana getirmesine neden olmaktadır. Dolayısıyla söz konusu anlayış neticesinde dinin özünden dönülmesi insanları nihai noktada dine bağlanmak yerine, dinsizliğe götürecektir (*Taç Giyen Millet*, s. 194-195).

Celal Nuri bu ifadeleriyle dinin özüne bir vurgu yaparak bir açıdan tarih boyunca dine eklemlenerek devam eden geleneklere karşı çıkmakta, diğer açıdan ise yeni dünya düzeni çerçevesinden bakarak din algısını değiştirmektedir. Çünkü klasik anlayışa göre din; insanların yaratıcısına ibadet yapmalarını emreden ve onların ahiret hayatında kurtuluşa kavuşmaları için dünya hayatında gerekli kurallara uygun yaşamayı emreden bir olgudur. Ancak Celal Nuri'ye göre bu gereklilik ters bir şekilde okunmuş ve dinin insanlar için yaratıldığı ifade edilmiştir.

Celal Nuri'nin din ile ilgili değindiği diğer bir nokta ise dinin evrenselliğidir. İslam dini, miladî 7. yüzyılda Mekke ve Medine'de Hz. Peygambere vahiy ile indirilmiştir. Asr-ı saadette birtakım muameleler, zihniyet, hayat tarzı ve yaşam şekilleri vardır. İslam bunların bir kısmını tasdik ederken, bir kısmını reddetmiştir. Dolayısıyla İslam'ın indiği döneme hitap eden bir ciheti vardır. Celal Nuri, bu açıdan bakıldığı zaman İslam'ın bir zamanda ve bir mekanda inmiş olmasına rağmen nasıl her zamanda ve bütün insanlar için tatbik olunabileceği sorusunun akla geldiğini ifade eder. Böyle bir soruyu düşünen kimseyi "nâ-tamam zihinlere" sahip olmakla nitelendirdikten sonra bu makaleyi yazma amacının bu soruya cevap vermek olduğunu ifade eder (s. 196).

İlk olarak Celal Nuri, İslam şeriatının hem genel hükümleri, hem de tebliğ olunduğu zamanın özelliklerine uygun özel hükümleri kapsadığını ifade eder. Yani vahiyle beraber dönemin uygulamalarına karşılık gelebilecek özel hükümler ve genel hükümler ifade eden bazı temel prensipler nâzil olmuştur. Bu ilkeler bazı yerlerde açık bir şekilde belirtilmiş, bazen de tikel hükümlerden çıkarım yapmak Müslümanlara bırakılmıştır. Ama son tahlilde şeriat, insanın kıyamet gününe kadar ihtiyaç duyacağı her türlü bilgiye doğrudan veya dolaylı olarak sahiptir. Çünkü akıl sahipleri mükellef oldukları için yapmış oldukları fiillerin sonuçlarından sorumludurlar.

Bu perspektiften bakıldığı zaman elde bulunan sınırlı sayıda nasstan, dönemin ihtiyacına uygun olacak hükümlerin çıkarılması için bir metot gerekmektedir. Bu metot Celal Nuri'ye göre "ilm-i usul-i fıkıh"tır[15]. Celal Nuri, Büyük Haydar Efendi'nin

[15] 19. yüzyıldan itibaren İslam dünyası hukuki açıdan girmiş olduğu krizin çözümünü fıkıh usulü ilmine yüklediği bu yeni anlamda bulmaya çalışmıştır. Dönemin bazı hukukçuları modern öncesi dönemde inşâi fonksiyonunun oldukça geri planda olduğu bu ilme kurtarıcı bir rol yükleyerek onu "içtihat ilmi"

usul-i fıkıh eserinden naklen usul-i fıkhın tanımını yaparak, bu ilmin Müslümanların düşünme tarzlarını ve hüküm istinbât etme yollarını usullere bağladığını ifade eder. Ayrıca bu ilmin Müslümanlara ait bir ilim olduğuna, Kur'an-ı Kerim'i anlamak için ve ondan hüküm çıkarmak için çok önemli bir metot olduğuna vurgu yapmaktadır. Usûl-i fıkıh ilminin önemini göstermek üzere de bu ilme ait bir mesele olan *nesih* konusunu uzun bir şekilde Haydar Efendi'nin fıkıh usulü kitabından nakletmektedir (s. 197).

Celal Nuri'nin usul-i fıkıh ilminin önemine vurgu yapmak üzere bahsettiği *nesih* konusu mahiyet itibariyle önemlidir. Celal Nuri'nin *nesih* meselesine farklı bir ilgisi vardır, *İttihad-ı İslam* adlı eserinde de bu konuyu işlemiştir. Çünkü *nesih* Celal Nuri'ye göre hükümlerin değişimi açısından bir örneklik teşkil etmektedir. Nitekim *nesih*, Hz. Peygamber döneminde bile ihtiyaçlar değişince hükümlerin değiştiğini göstermektedir. Bu durum aradan asırlarca zaman geçtiği için günümüzde çok daha açık bir şekilde görülmektedir. Celal Nuri, *nesih* konusunu tezini destekleyici bir şekilde anladığı için bu konuyu uzun bir şekilde aktardığını söylemek mümkündür[16].

Celal Nuri, akıl ve nassın yeni meselelere hüküm verme konusunda en önemli kaynak olduğunu ifade ettikten sonra, bu ikisinin çeliştiği (*teâruz*) durumlardan bahsederek, aslında zahiren öyle gözükse de böyle bir çelişkinin mümkün olmayacağını ifade eder. Teâruz ile karşılaşıldığı zaman iki ihtimal söz konusudur. Bunlardan ilki naklin o zamanın muâmelatına ait olduğu, bu zamana uygulamanın çok zor olduğu, hatta mümkün olmadığıdır. Diğer bir ihtimal ise nakli anlamak konusunda hataya düşüldüğü ve naklin anlaşılmadığıdır. Eğer ikinci durumla karşılaşılırsa karşımıza iki seçenek çıkar. Öncelikle nakil için usul kaidelerine bakılarak mesele çözülmeye çalışılır. Bu yolla çözülemezse nass hükmünde olan maslahat üzerine bina edilmiş külli kaidelere müracaat edilerek sonuca kavuşturulmaya çalışılır[17]. Zaten "İslam İmamları"[18] hüküm verme konusunda bu yöntemi kullanmış ve hükümleri külli kaidelere ircâ etmişlerdir (s. 198-199).

---

olarak nitelendirmişlerdir. Bu akım son derece etkili olarak o dönemden itibaren fıkıh usulü anlayışını büyük oranda belirlemiştir. Detaylı bilgi için bkz. Asım Cüneyd Köksal, *Fıkıh Usulünün Mahiyeti ve Gayesi*, Ankara, İSAM Yayınları, 2008, s. 219-249.

[16] Celal Nuri, *İttihad-ı İslâm: İslâm'ın Mazisi, Hali, İstikbâli*, İstanbul, Yeni Osmanlı Matbaası, 1912, s. 48-50.

[17] Fıkıh tarihi boyunca içtihat ameliyesinden elde edilen hükümler yalnızca maslahata bina edilerek ortaya koyulmamaktadır. Hatta maslahat başvurulan son yöntemlerden birisi olarak değerlendirilmektedir. Ancak 19. yüzyıldan itibaren maslahat ve zaruret gibi kavramlar hüküm verme konusunda ilk başvurulan delillerden olmuştur. Detaylı bilgi için bkz. Sami Erdem, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Fıkıh Usûlü Kavramları ve Modern Yaklaşımlar", doktora tezi, Marmara Üniversitesi SBE, 2003.

[18] Celal Nuri'nin kullandığı "İslam İmamları" tabiri aslında yeni çıkan olaylara hüküm veren bir kimsenin fıkıh tarihinde imam olarak nitelendirilen mezhep imamları seviyesinde olduğunu ve herkesin bu

Sonuç olarak Celal Nuri'ye göre eğer hüküm istinbat etme hususunda bu yöntem kullanılırsa mevcut muâmelatımıza uygun hükümler çıkarmak çok kolaylaşacaktır. Ortaya koyulacak bu hükümler akla uygun, kolaylaştırıcı ve maslahata bina edilmiş genel hükümler olacağı için şeriata muvafık hükümler olacaktır. Ayrıca bu şekilde hüküm istinbat etmek şeriatın ebedi olarak yaşatılmasını sağlayacaktır. Nitekim şeriat son güne kadar devam edeceğinden her vakte uygun hükümler ihtiva etmesi gerekmektedir.

Celal Nuri, daha sonra hükümlerin ircâ edilebileceği bazı külli kaideleri, hadisleri ve ayetleri hem Arapça hem de tercümesiyle beraber saymaktadır. Bu kaideler şu dört kitaptan alınmıştır: İbn Nüceym'in *Eşbâh ve'n-nezâir*'i, Hâdimî'nin *Mecâmi'u'l-hakâik*'ı, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye* ve Musa Carullah'ın *Kavâid-i Külliye*'si. İlgili kaideler şu dört başlık altındaki konularla alakalıdır: Kolaylık, zaruret, âdet ve maslahat (s. 201-202). Celal Nuri, bu kaidelere istinad ederek sigorta ve banka gibi modern finansal kurumların meşru olduğunu belirtir. Ona göre geçmişte bey' bi'l-vefâ akdi nasıl ihtiyaç sebebiyle fukaha tarafından meşru görüldüyse, yeni iktisadi kurum ve işlemler de zaruret, ihtiyaç, kolaylık ilkeleri çerçevesinde meşru görülebilir (s. 203).

Celal Nuri, külli kaidelerin işletilmesinde icmanın yeri üzerinde özellikle durmaktadır. Onun icma anlayışında meşveret kavramı, merkezi bir yer işgal etmektedir. Yukarıda temas edilen küllî kaidelere dayanarak hüküm üretmenin yöntemi Celal Nuri'ye göre meşverettir. Dahası Müslümanların meşveretle karar verdiği hususlar da şeriatın dahilinde görülmelidir (s. 204).

Celal Nuri, yukarıda özetlediğimiz görüşlerini İslamiyetin düşünce tarzı ve hukuk üretme yönteminin, insan aklının düşünce yöntemi ile aynı olduğunu iddia ederek neticelendirir. İslamiyet tamamen aklî olduğu için, ona göre dinsizlik kavramı anlamsızdır ve İslam'dan çıkmak da mümkün değildir. Bu iddiasını desteklemek üzere Carlyle, Goethe ve Napolyon'un İslam ile ilgili övücü sözlerini aktarır (s. 205).

Celal Nuri, makalenin tamamında sürdürdüğü din ve İslam anlayışına dair teorik anlatıyı bir örnekle açmak amacıyla teoriyi pratik bir meseleyle irtibatlandırmaktadır. Bu mesele, yönetim şeklidir. Celal Nuri'ye göre İslam'da yönetim

imamlar gibi içtihat edebilecek seviyede olduğuna işaret etmektedir. Nitekim başka bir makalesinde neden sadece Ebu Hanife, Malik gibi fakihlerin mutlak müçtehit olarak kabul edildiğini eleştirir ve şu anda mutlak müçtehitler olmamasını sorgular. Bkz. Celal Nuri, "Havâic-i Kânûniyemiz: Mecelle Meselesi", *İctihad*, IV/64, 2 Mayıs 1911, s. 1387.

şekline dair "uzun bir kanun-i esasi" tedvin edilmemiştir. Bu konu hakkında yalnızca birtakım külli kaideler mevcuttur (s. 205-206):

"1. Emânâtın ehline verilmesi;
2. Hükümetin İslâmî yani millî olması;
3. Hükümetin ârâ'-i âmmeye, hakimiyet-i milliyeye yani meşverete mebni bulunması;
4. Hükümete itaat;
5. Efrâd arasında müsâvât-ı tâmme".

Bu kaidelerin her birinin bir ayete dayandığını ifade eden Celal Nuri, aynı zamanda hiçbirinin akıl tarafından reddedilmesinin mümkün olmadığını, yani evrensel olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre meşru ve İslami bir yönetimin şartları bu kaidelerdir, ancak raşid halifeler döneminden sonra İslam tarihinde bile bu kaidelere tam olarak uyulmamıştır. Bu dönemlerde insanlar İslami olanın, halihazırdaki durum olduğunu zannedip yanılmışlardır. Ayrıca bu dönemde kurucu imamların içtihatları dondurulmuş ve taklit hakim olmuştur. Bugün ise yapılması gereken bir mesele hakkında eski birtakım kavilleri araştırmak değil, İslama aykırı bir şekilde oluşmuş gelenekten kurtulup bizzat külli kaidelere istinad ederek meşveretle içtihad etmektir (s. 207-209).

Celal Nuri, takdim ettiği bu tekliflerin uygulanması halinde Türk milletinin maddi ve manevi açıdan gelişeceğini öne sürmektedir (s. 209-210). Öyle anlaşılıyor ki, bu mesele makalenin de kitap içerisinde nerede durduğunu açığa çıkarmaktadır. Celal Nuri'nin, usul-i fıkıh ve kavâid-i külliye üzerinden saltanatın kaldırılması sonrasında, yeni siyasal düzenin dini açıdan meşruiyetinin zeminini inşa etmeye çalıştığı söylenebilir. Onun İslam tasavvuru açısından yeni düzen, meşverete dayanması ve beş aklî-İslamî ilkeye uygun olması sebebiyle meşrudur. *Taç Giyen Millet* yayınlandığında hilafet henüz kaldırılmamıştı. Celal Nuri kitaptaki başka bir yazısında hilafetin yalnız Türklere değil, bütün müslümanlara ait olduğunu ve hilafet makamının "mesâlih-i milliye"ye dahli olmayacağını belirtir (s. 127). Bu ifadeler, saltanatın kaldırılmasından sonra hilafetin de yeni siyasal düzende anlamlı bir yeri olmadığını ortaya koymaktadır.

Telakkiyât-ı Diniye

Celal Nuri

Din, taraf-ı Samedânî'den münhasıran insanların saadetini temin için tebliğ edilmiştir. Saadetten murâd, manevi ve maddi felâhdır. Binaenaleyh insanlar din için değil, din insanlar için halk buyurulmuştur. Bu hakikat kütüb-i fıkhiyede "saadet-i dâreyn" terkibiyle ifade olunur. Bütün tedkikâtımızda ve bütün harekât ve sekenâtımızda bu hakikati göz önünde bulundurmamız lâzımdır ki teşettüte, butlan ve dalalete uğramayalım. Halbuki cehlin intişarıyla bu hakikat ortadan kalkmış ve esas-ı din ile bir alaka ve münasebeti olmayan birtakım ananât meydan almıştır. Bunlar esas u hikmet-i dinde mündemic değildir. Ananât kelimesiyle ifade ettiğimiz bu levâhık ve zemâimi gören dûr-endîşler diyanet hakkındaki fikirlerini değiştirmişler ve bundan lâ-dinîlik ve hatta dinî aleyhtarlık çıkmıştır.

Lâ-dinîlik, mesâlih-i dünyeviyede din kaydıyla mukayyed olmamak üzere serbest içtihada ıtlâk olunur. Binaenaleyh lâ-dinîlik mugâyeret-i diniye değil, bu hususta bî-taraflıktır. Diğer meslek ise dini doğrudan doğruya muhâsım ve muhalif bilir. Avrupa'da ve 18'inci asırda bu meslekin en ileri giden mümessili hakkâ ki Voltaire'di.

Her din bir olamaz. Binaenaleyh bütün dinleri ifade edebilecek bir tarif-i mücmel olamaz. Dinden maksadımız el-yevm tâbii bulunan Müslümanlık, Hristiyanlık, Yahudilik, Budizm, Brahmanizm gibi marûf olan mezâhibdir. Bundan anladığımız mensûh olan edyân-ı semâviye değildir.

Bugünkü erbâbının telakkisine göre diyanet-i İslamiye, mesâil-i dünyeviye ve mesâil-i uhreviyeyi de cem eder. Halbuki yine telakki-i hâzıra göre umûr-ı dünyeviye ile Nasrâniyetin uğraştığı yoktur. Şu kadar ki eski papalar cismânilikle ruhaniliği pek kuvvetli bir surette cem etmişlerdi.

Bizim bu tedkikte dinden maksadımız mensup bulunduğumuz şeriat-ı gârrâ-yı İslâmiyedir. İslamiyet, ber-mûceb-i nass, nev'-i beşerin son dinidir. Bu din zaman, mekan ve kavmiyet ile mukayyet olmayıp her zamana, her mekâna ve her kavme şâmildir. Halbuki edyân-ı marûfe-i sâirenin vâkıa bir umumiyeti varsa da bunlar İslamiyet gibi kat'î bir surette âlem-şümûl bir mahiyet iddia etmiyorlar. Yalnız şu ifademizi mutlak surette telakki etmeyiniz. "Katolik" demek "umumî" ve belki de "kevnî" demektir. Bununla beraber diyanet-i mezkûre açıktan açığa her zamana, her mekâna ve her kavme şâmil olduğunu sûret-i vâzıhada iddia etmiyor. Bilakis kilise tarafından kabul olunmayan, Katoliklerin câmiasına dahil olmaz. Ve kezâlik

bir kimse bu câmiadan ihraç olunabilir. Bir ferdin Katolik olması bazı merasime tâbidir. İslamiyette ise bunlar vârid değildir. Allah'a ve Rasûlullah'a kalben iman ve bunu lisanen ikrar bir insanın İslamiyet'e duhûlüne kâfidir. Hiçbir kuvvet onu bu câmiadan çıkaramaz.

Suâl: Bir zamanda ve bir mahall-i mahsûsda tedvin edilen bir diyanet, nasıl her zamanda ve her mekânda ve cümle benî-beşer için cây-ı tatbik bulur? Mesela asr-ı saadette birtakım muamelât-ı nâs, bir zihniyet, bir tarz-ı hayat ve bir şekl-i muâşeret vardı. Bu nâs, "Arap" ünvan-ı umûmisiyle yâd edilirdi. O devrin âdâtı, ananâtı, muamelâtı ondan mesela 5 asır evvel veyahut 10 asır sonraki muamelâta teşbih olunamaz. Bu takdirde bir dinde böyle fevka'l-ezmine, fevka'l-emkine, fevka'l-milel bir hâssiyet mutasavver midir?

İşte bu sual bazı tedkîkâtı nâ-tamam zihinlere lâyih olduğundan ve belki o ezhânın ashâbı diyanet-i İslâmiye ile şeriat-ı Nasrâniyeyi mukayese ettiklerinden butlana giriftar oldular. Şu muhtırayı yazmaktan gayemiz bu vesvesenin def'idir. Şeriat-ı İslamiye, hem ahkâm-ı umumiyeyi, hem de tebliğ buyurulduğu zamanın hususiyetine muvâfık ahkâm-ı cüz'iyeyi ihtiva eder. İslamiyette "medâr-ı teklif" münhasıran "akıl"dır.

Nusûsun başlıca muhtevi bulunduğu kitap, Kur'ân'dır. Ve hakka ki Kur'ân, kelam-ı Hakk'tır. Bu kelamı sathi bir nazarla mütalaa edip zâhiriyle hükmetmek müteassirdir. Kur'ân'ı anlayabilmek için, daha başka bir tabirle nusûs-ı şer'iyeden ahkâm çıkarmak için bir ilm-i mahsûsu bilmek iktiza eder ki buna da "usûl-i fıkıh" derler. Usûl-i fıkhın tarifi şudur: "Ahkâm-ı şer'iyeyi edille-i tafsiliyeden istinbâta kendileriyle tevessül olunan kaideleri tarife mütekeffil ilimdir" (Büyük Haydar Efendi). Bu bâbda pek mühim eserler yazılmıştır. Bunların içinde *Mirkât* ile *Mirât*'ı zikredebiliriz. İlm-i usûl-i fıkıh, tarz-ı tefekkür ve taakkulu usullere rabt eder. Bundan mantıki bir ilim mutasavver değildir. Ve bu ilmin inhisarı ve imtiyazı İslamlar'a aittir. Usûl-i fıkıh, bir "nemat" yani "metod"dur. Âyât-ı Kur'âniye'nin envâ-ı muhtelifesi vardır. Nassın hükmü, "te'vil ve tahsis ve nesih ihtimaliyle beraber sîğasından suret-i kat'iyede bilinen şey ile amelin vücûbudur" (Haydar Efendi). Demek ki âyât-ı Kur'âniye'de te'vil ve tahsis ve nesih ihtimali vardır. Ufak bir tedkîk ile bir âyet-i Furkâniyenin mahiyeti anlaşılamaz. Ve zâhirle daima hükmetmek, mesuliyeti mûcib olur. Maksadımız usul kitabı yazmak olmadığından bu bâbda uzun tafsilâta girişmeyeceğiz. Yalnız li-ecli'l-misâl usûliyyûnca "beyân-ı tebdîl" denilen nesihden bir mikdar bahs edelim. Nesih, lugaten tebdil, tahvil, izâle manasınadır. Nitekim Kur'ân-ı azîmü'ş-şânda dahi "Biz bir âyetin yerine

başka bir âyeti getirdiğimiz zaman"[19] buyurulmuştur. Şu halde bir şeyi yerinden kaldırıp onun yerine başka bir şeyi koymaya nesih denildiği gibi ikinci şeye "nâsih" ve kaldırılana "mensûh" denir. Hülâsa bir hükm-i şer'înin hilâfı üzerine delil-i şer'î-i müterâzinin delalet etmesine "nesih" ıtlâk olunur. Neshin menkûl olan hikmet ve illeti budur. Nesih aklen de caizdir. Haydar Efendi'nin kitabından fıkarât-ı âtiyeyi mücmelen nakl ediyorum:

> "Eşariyye ve âmme-i ehl-i hadis mezhebinde olduğu gibi eğer menâfi-i ibâd, ahkâm-ı şer'iyeye illet ve bâis değilse Cenâb-ı Hak dilediğini yapar, istediği gibi tasarruf eder, hiçbir hikmet ve maslahata bakmaksızın vaz ettiği ahkâmı tebdil ve tağyir eder. Eğer mezheb-i cumhûrda olduğu gibi menâfi-i ibâd, ahkâm-ı şer'iyeye illet ve bâis ise vakitlerin ihtilafıyla ibâdın mesâlihi dahi muhtelif olacağından ahkâm-ı şer'iyenin tebeddül ve tagayyürü câiz olur.
> Bunda bir hikmet-i bâliğa-i Samedâniye mündemicdir. Nasıl ki emzice ve ezmâna göre başka başka ilaçlar istimali bir hikmete müstenid ise bi-hasebi'z-zaman mesâlih-i âmmenin ihtilafıyla mütenasip bir surette vaz-ı ahkâm dahi öylece hikmete müstenittir. Vaktiyle Hazret-i Âdem zamanında iki kardeşin izdivâcı helal idi. Sonra bu hüküm nesh edildi. Hitan Hazret-i İbrahim şeriatında caiz iken Hazret-i Musa şeriatında vâcib oldu. İki kız kardaşı birden tezevvüc, Hazret-i Yakub zamanında câiz iken şeriat-ı Ahmediye'de bu hüküm nesh edildi.
> Bir âyet-i Kur'âniye'nin diğer bir âyetle neshi câizdir.
> Bir âyet-i Kur'âniye'nin bir hadis-i şerîf ile neshi câizdir.
> Bir hadîs-i şerîfin bir âyetle neshi câizdir.
> Bir hadîs-i şerîfin bir hadis-i şerîfle neshi câizdir.
> Ve bunların cümlesine yüzlerce misal vardır ki bunların numûnelerini burada zikretmeyi zâid görüyoruz.
> Nâsih mensûhdan ehaff olmak caiz olduğu gibi bazı kere ondan daha meşakkatli de olabilir.
> Âyât-ı kerîmede dört nev' mensûh vardır:
> 1. Tilavet ve hükmü mensuh olan nusûsdur ki sûre-i Ahzâb, aded-i âyât itibariyle sûre-i Bakara'ya müsavi ve muâdil iken bazısının hüküm [ve] tilaveti terk olunmuştur;
> 2. Tilâvetinin bekâsıyla beraber yalnız hükmü mensûh olan nusûsdur;
> 3. Hükmünün bekâsıyla beraber tilaveti mensûh olan âyât-ı kerîmedir;
> 4. Asl-ı hükmün bekâsıyla beraber bir vasfının nesh olunduğu âyâttır"[20].

Hulâsa-i kelam nusûs-ı şer'iyeyi anlamak için akıl ve ilme ihtiyaç olduğu gibi ahkâm-ı zamaneyi mezkûr nusûsa takrîb için de akıl ve ilim gerektir.

Akıl ile naklin teâruz ihtimali yoktur. Zahirde bir teâruz görülürse biz ondan iki ihtimal tasavvur ederiz: Ya o nakil o zamanın muamelâtına mütedâirdir ve

---

[19] "*Biz bir âyetin yerine başka bir âyeti getirdiğimiz zaman* -ki Allah neyi indireceğini çok iyi bilir- 'Sen sadece uyduruyorsun' dediler. Öyle değil, fakat onların çoğu bilmezler", Nahl, 16/101. âyetten kısmî iktibas). Bu yazıdaki âyet mealleri, şu sayfadan alınmıştır: https://kuran.diyanet.gov.tr/Tefsir.

[20] Büyük Haydar Efendi, *Usul-i Fıkıh Dersleri*, Üçdal Neşriyat, 1966, s. 284-287.

bugün muamelât değiştiğinden onun i'mali güç olur. Veyahut o nakli anlamakta ve ahkâm-ı zamâneye uydurmakta müşkilât çekeriz. Eğer kavâid-i usûliye ile bu hakâyıkı derke muktedir olursak fe-bihâ; olmadığı takdirde umûmi ve kavâid-i külliye hükmünde bulunan nusûsa müracaat ederiz. Bu nusûs, "maslahat", "hüsn", "yüsr" esasâtına müstenid olanlardır. Eimme-i İslâmiye, bunları birer vecîze şeklinde kavâid-i külliyeye ircâ etmişlerdir ki Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'nin mukaddimesinde bunların birçoğuna tesadüf olunur. Muamelât-ı hâzıramıza göre hüküm çıkarmak bu sayede pek kolaydır. Katiyen iddia olunabilir ki şeriat-ı celîle mûcebince bu zamanda cây-ı tatbik bulacak her türlü ahkâm çıkarılabilir. Tabir-i diğerle zamanın makul ve yüsr ve maslahata mebni ahkâm-ı hasenesi umûmiyet itibarıyla şeriat-ı mutahharaya muvâfıktır.

Şeriat-ı İslamiye son güne kadar devam edeceğinden bu şeriatın her vaktin mizâcına muvâfık asl-ı usulleri ihtiva etmesi lâzımdır.

Zaten böyle olmasaydı şeriat-ı İslâmiye ebedi olmazdı. Lâ-ale't-tayin bir kavmin ve bir zamanın dini olurdu. Misal olmak üzre bu kavâid-i umumiyeden birkaçını âtiye nakl edelim:

- Mâni zâil oldukda memnû avdet eder (Mecelle, m. 24): "İzâ zâle'l-mâni'u 'âde'l-memnû'".

- Bir iş dîk oldukda müttesi olur (Mecelle, m. 18).

- Meşakkat teysîri celb eder (Mecelle, m. 17): "el-Meşakkatu teclibü't-teysîr" (*Eşbâh*'dan).

- "Zekera ba'duhum enne'l-emre izâ dâka ittese'a ve ize't-tese'a dâka" (*Eşbâh*'dan).

- "Este'îzübillâh: "Evet, doğrusu her güçlüğün yanında bir kolaylık var" [İnşirâh, 94/6].

- Esteîzübillâh: "Allah sizin için kolaylık istiyor, güçlük çekmenizi istemiyor"[21].

- "Yüssirâ ve lâ tü'assirâ" (hadîs-i şerîf): [Zorlaştırmayın, kolaylaştırın][22].

- "İnne['d-]dîne yüsrun": [Din kolaylıktır][23]. (Ebû Hureyre'den rivayet, hadis-i sahih; *Buhâri*'den).

---

[21] "O (sayılı günler), doğruyu eğriden ayırma, gidilecek yolu bulma konusunda açıklamalar ve insanlara rehber olarak Kur'an'ın indirildiği ramazan ayıdır. Artık içinizden kim bu aya yetişirse onu oruçlu geçirsin. Kim de hasta veya yolcu olursa, başka günlerden sayısınca tutar. *Allah sizin için kolaylık istiyor, güçlük çekmenizi istemiyor*. Sayıyı tamamlamanız, size doğru yolu göstermesinden ötürü Allah'ı tazimle anmanız için ve şükredesiniz diye (uygun hükümler gönderiyor)", Bakara, 2/185. âyetten nâkıs iktibas.

[22] *Sahih-i Buhari*: 4341.

[23] *Sahih-i Buhari*: 39.

- Este'îzübillâh: İnne'd-dîne fıtratü'l-İslam: [Din İslam fıtratı üzeredir][24].

- "Sünnetullahi'l-leti fatara'n-nâse aleyhâ": [Allah'ın sünneti insanların fıtratı üzerinedir][25].

- Este'îzübillâh: "Size din konusunda hiçbir güçlük yüklemedi"[26].

- Zaruretler memnû olan şeyleri mübâh kılar (Mecelle, m. 21): "Ez-zarûrât tubîhü'l-mahzûrat" (*Eşbâh*'dan).

- Hâcet umûmî olsun, husûsî olsun zarûret menzilesine tenzîl olunur (Mecelle, m. 32): "el-Hâcetü tünzilü menzilete'd-darûra 'âmmeten kânet ev hâssaten" (*Eşbâh*'dan).

- Este'îzübillâh: "Andolsun biz peygamberlerimizi açık kanıtlarla gönderdik, beraberlerinde kitap ve adalet terazisini de indirdik ki insanlar hakkaniyete uygun davransınlar"[27].

Tefsir: İnsanların salâhına hizmet eder her bir şey kıst yani adl tahtına dahildir. İnsanların salâhı ne sûretle vücûd bulursa bulsun semâvi şeriatları inzâlden kasd kılınmış kıst budur. Bu kâide, usûl-i şer'iyede bir ibtidâ-yı beyyine gibi kabul olunur.

"Mîzân", yukarıdaki âyet-i kerimede doğrudan doğruya "akıl" demektir.

- "Men senne sünneten haseneten felehû ecruhâ ve ecru men 'amile bihâ. Ve men senne sünneten seyyieten felehû vizruhâ ve vizru men 'amile bihâ" (hadîs-i şerif): [Kim güzel bir yol açarsa ona sevabı ve o yolda amel edenlerin sevabı verilir; kim kötü bir yol açarsa ona günahı ve o yolda amel edenlerin günahı verilir][28].

Şerh: Sünnet iki nev' olur. Biri sünnet-i nebeviyedir. Kur'ân-ı Kerîm'in delâletiyle veyahut Şâri-i hakîmin akvâliyle, a'mâliyle sâbit olur; 2- Diğeri sünnet-i vaz'iyedir.

---

[24] Kaynağını tespit edemediğimiz bu söz, sehven âyet olarak aktarılmıştır.

[25] Celal Nuri'nin âyeti yanlış hatırladığı anlaşılıyor. "Fıtratallah" yerine sehven "sünnetallah" yazmıştır. Rum, 30/30: "O halde sen hanîf olarak bütün varlığınla dine, *Allah insanları hangi fitrat üzere yaratmışsa* ona yönel! Allah'ın yaratmasında değişme olmaz. İşte doğru din budur; fakat insanların çoğu bilmezler".

[26] "Allah yolunda, gerektiği gibi cihad edin. Sizi O seçti ve *size din konusunda hiçbir güçlük yüklemedi*; ceddiniz İbrâhim'in dininde olduğu gibi. O size hem daha önce hem de bu Kur'an'da "müslümanlar" adını verdi ki peygamber size şahitlik etsin, siz de insanlara şahitlik edesiniz. Haydi namazı kılın, zekâtı verin ve Allah'a sımsıkı bağlanın. Sizin mevlânız O'dur. O ne güzel mevlâdır ve ne iyi yardımcıdır", Hac, 22/78. âyetten nâkıs iktibas.

[27] *"Andolsun biz peygamberlerimizi açık kanıtlarla gönderdik, beraberlerinde kitap ve adalet terazisini de indirdik ki insanlar hakkaniyete uygun davransınlar*. Bir de demiri indirdik ki onda büyük bir güç ve insanlar için yararlar vardır. Böylece Allah, görmeden iman ederek kendisine ve peygamberlerine yardım edecekleri ortaya çıkaracaktır. Şüphesiz Allah güçlüdür, üstündür", Hadîd, 57/25. âyetten nâkıs iktibas.

[28] Hadisin lafızlarında ihtisar yapılmış, ama bu manaya gelen hadis rivayeti sahih hadis kitaplarında aktarılmaktadır. Bkz. *Sahih-i Müslim*: 1017.

Hükemâ-yı vaktin marifetleriyle vaz kılınır. Şu sünnet evvelki sünnet gibi şer'-i şerîfin büyük bir rüknüdür (Mûsa Cârullah, *Kavâid-i Külliye*).

- İnsanların salâhına hizmet eder her bir şey meşrûdur (Mûsa Cârullah, *Kavâid-i Külliye*).

- Entüm a'lemu bi-umûri dünyâkum (hadîs-i şerif): [Siz dünya işlerinizi daha iyi bilirsiniz][29].

- Âdet muhakkemdir (Mecelle, m. 36).

- "Mâ raâhu'l-müslimûne hasenen fe-hüve 'inde'llâhi hasenün" (hadîs-i şerif): [Müslümanların güzel gördüğü Allah katında da güzeldir][30].

- "el-'Âdetü muhakkemetün ey hiye'l-merci'u 'inde'n-nizâ' li-ennehâ delîlün yübtenâ aleyhi'l-hükm" (*Eşbâh* ve *Mecâmi*'den): [Âdet hüküm vericidir, nizâ durumunda başvurulacak kaynaktır. Çünkü o kendisine hüküm bina edilen bir delildir].

- Nâs'ın istimâli bir hüccetdir ki onunla amel vâcib olur (Mecelle, m. 37): "İsti'mâlü'n-nâsi hüccetün yecibu'l-amelü biha" (*Mecâmi*'den).

- Âdetin delaletiyle mana-yı hakiki terk olunur (Mecelle, m. 40): "el-Hakîkatü tütreku bi delâleti'l-'âdeti" (*Mecâmi* ve *Menâr*'dan).

- Raiyye üzerine tasarruf maslahata menuttur (Mecelle, m. 58): "Tasarrufü'l-İmâmi 'ala'r-ra'iyyeti menûtun bi'l-maslaha" (*Eşbâh*'dan).

- Ezmânın tagayyürüyle ahkâmın tagayyürü inkâr olunamaz (Mecelle, m. 39): "Lâ yünkeru tagayyürü'l-ahkâmi bi-tegayyüri'l-ezmân" (*Mecâmi*'den).

- Kıyas olan, her hâcet mess eden şeyin cevazıdır (Fıkh-ı Şafii üzere yazılmış *Bâcûri*'de cuâle bahsinde).

- Zaruret saatlerinde hürmet kalmaz (Mûsa Cârullah, *Kavâid-i Külliye*, 21).

- Şeriatın her bir hükmü insanların maslahatı içindir (Kezâ [Musa Cârullah, *Kavâid-i Külliye*], 174).

- Şer'in mîzânı maslahattır (Kezâ [Musa Cârullah, *Kavâid-i Külliye*], 175).

- Aslın hükmü maslahat-ı umumiye mülahazasıyla ref' kılınabilir.

Asılda caiz olan şeyler, maslahat-ı umumiye iktizasıyla men kılınıp memnu olan şeylerden memnuiyet zâil olur. Her halde umumun maslahatı, heyet-i içtimaiye, her şeyden ziyade itibara mazhardır (Kezâ [Musa Cârullah, *Kavâid-i Külliye*], 198).

İşte bütün bu ahkâm ve kavâide tatbikan ve mesela "meşakkat teysiri celb eder" fehvasınca istihrâc olunan ahkâm[ın] âtideki misalleri[ni] Küçük Haydar

[29] *Sahih-i Müslim*: 2363.

[30] Hadisin isnadında ihtilaf bulunmaktadır. Muhaddislerden kimisi zayıf, kimisi ise mevzu hadis olarak değerlendirmektedir.

Efendi'nin *Dürerü'l-hükkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm*'ından naklediyoruz: Karz, havale, hacr, vasıyet, selem, ikâle, rehin, damân, ibrâ, şirket, sulh, vekâlet, icâre, müzâraa, müsâkât, mudârebe, âriyet, vedia, ilâ ahirihi...

Kezâlik "zaruretler memnu olan şeyleri mübâh kılar" kaidesine tatbikan metn-i Mecelle'de gördüğümüz maddedir: "Buhâra ahalisinde borç tekessür ettikde görünen ihtiyaç üzerine bey' bi'l-vefa muamelesi mer'iyü'l-icra olmuştur". Bu kavâide mebni bugün de mesela sigorta, banka, obligasyon, ciro, çek, iskonto, virman usullerini ahz edebiliriz ve etmişizdir.

Asr-ı saadette muamelat-ı nâs gayetle basit idi. Binaenaleyh bu muamelata mütedâir ahkâm mu'dal değildi. Lâkin irtihâl-i nebevîden sonra muamelat-ı nâs vüs'at bulduğundan ve besatâttan çıktığından ulema-yı zaman ve ez-cümle eimme-i erbaa hazerâtı ki İmâm-ı Azam Ebû Hanife, İmam Şafii, İmam Malik, İmam Hanbel ve bunların tilmizleri hemen ictihâdâta başlamışlar ve o günkü muamelat-ı nâsı kaide-i umumiyesine yani şer'a tevfik ve takrib etmişlerdir.

Kitap ve sünnette bulunmayan ahkâm için icma-ı ümmet ne karar verirse o muteberdir. Bundan başka teferruât-ı mesâil için de içtihada muktedir zevât, usul ve kaidesine tevfikan kıyasta bulunurlar. Binaenaleyh Kur'an, hadis, icmâ ve kıyas ile sabit olan husûsât, "şer'"dir.

Çok teessüf olunur ki bir müddet sonra icmaen sabit olan ahkâma "kanun" ünvanı verilmiştir. Bir milletin erbâb-ı hall ü akdi herhangi mesele üzerinde karar kılarlarsa "şer'" odur. Halbuki elfâz-ı müteradifeden olan ve aslen Yunanca'dan gelen "kanun" kelimesi "şer'"den ayrı gibi gösterilmiş ve bir vicdan teşevvüşüne bâdi olmuştur. Kezalik bir kelime üzerinde de yanlış tefsirât oluyor. Bu kelime de "millet" ve tabir-i âharla "âmme"dir ki buna kadimen "ümmet" denilirdi. Âmmenin ittifakı, bir meseleye meşruiyet verir.

İslamiyet kavâid-i külliyeyi muhtevi bulunduğundan benî-beşerin ne suretle teşrî'de bulunacağını tespit etmiştir. Bu şekl-i şer'î de meşveretten ibarettir. Değil yalnız mesâlih-i siyasiyede, hatta her şeyde müslimîn üzerine farz olan meşverettir. Meşveret yalnız ibâd için değil, hatta bizzat Hazret-i Peygamber için bile farzdır. Furkân-ı mübînde Hazret-i Muhammed Mustafa'ya hitâben "ve şâvirhum fi'l-emr" ["iş hakkında onlara danış"][31] âyet-i celîlesi nâzil olmuştur. Kezalik umum ehl-i

[31] "Sen onlara sırf Allah'ın lütfettiği merhamet sayesinde yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı kalpli olsaydın, hiç şüphesiz etrafından dağılır giderlerdi. Onları affet, onların bağışlanmasını dile, *iş hakkında onlara danış*, karar verince de Allah'a güven, doğrusu Allah kendisine güvenenleri sever", Âl-i İmrân, 3/159. âyetten nâkıs iktibas.

İslâm'a hitaben de "ve emruhum şûra beynehum" [İşleri de aralarındaki danışma ile yürür][32] nass-ı celili vârid bulunmuştur. Hatta bu suretle müşavere eden ehl-i İslâm, mazhar-ı senâ-yı Samedânî olmuştur.

Görülüyor ki İslâmiyet akıl üzerine müsteniddir. İslamiyette teklif-i mâ-lâ-yutak yoktur. Halbuki Nasrâniyette bir meseleye körü körüne itikad vâcib olup esbâb ve ledünniyâtını aramak caiz olmaz. Kezalik şeriat-ı garrâ-yı İslamiyede ikrah da mevcut değildir. Bu da nass ile sabittir.

Binaenaleyh İslamiyet bir usûl-i taakkul ve tefekkür ve ictihad vaz etmiştir ki bunun haricinde başka nev' taakkul ve tefekkür ve ictihad usulü mutasavver değildir. Ratb u yâbis her ne varsa Kitâb'da dahildir. Yani nass-ı tenzilin tedvin ettiği usul ve kavâid ile kâbil-i hall olmayan hiçbir mesele yoktur. Bu takdirde İslamiyetten hariç bulunmak yani İslamiyeti kabul etmemek mümkün olamaz. Bir kimse "ben Müslüman değilim" dese yine ahkâm-ı şer'iyeyi nefy edemez. İslamiyet bir daire-i mütemadiye-i makulâttır. Mütemerrid bir kimse bundan çıkmak bile istese -eğer âkıl ise- yine bunun dahilinde kalır. Meğerki o şahs-ı mütemerrid İslamiyetle birlikte akıl ve mantığı ve desâtîr-i riyaziyeyi de inkar etmiş bulunsun. Almanyalı şair-i eşher Goethe demiştir ki "eğer İslamiyet bu ise herkes Müslümandır". İskoçyalı pek meşhur müverrih Carlyle dahi buna yakın bir mütalaa dermeyan ediyor. Mısır'ı işgalinde Napolyon Bonaparte da hakâyık-ı İslamiyeyi tedkike imkan bulmuş ve İslamiyeti kabul ettiğini bildirmiştir.

Bütün bu mesrûdâtımızı hülasa edersek anlarız ki İslamiyet akıl, hüsn, yüsr, fıtrat ve maslahat üzerine mebnidir. Bir ma'şerin selamet ve saadetini temin için de bu kavâid kâfidir. İslamiyet o kadar geniş, o kadar yüsrü mûcibdir ki her devrin ve her yerin insanları muamelatını ona tevfik edebilir. Bu takdirde câmia-i İslamiyet dahilinde lâ-dinîliğin ve din muhalefetinin -Hristiyanlıkta olduğu gibi- hiçbir manası olamaz.

Nokta-i nazarımızı tavzih için hukuk-ı âmme-i İslamiyeden bir misal zikredelim: Hükümet teşkili hususunda şeriat-ı Ahmediye uzun bir kanun-i esasi tedvin etmemiştir ve yalnız kavâid-i külliye tedviniyle iktifa etmiştir. Bu kavâid pek basit, bununla beraber gayet ulvi ve bunların haricine çıkmak müteassirdir. Kavâid-i mezkûreyi muhtasaran tadad edelim:

---

[32] "Rablerinin çağrısına uyarlar, namazı özenle kılarlar. *İşleri de aralarındaki danışma ile yürür*. Kendilerine verdiğimiz rızıktan başkaları için harcarlar", Şûrâ, 42/38. âyetten nâkıs iktibas.

1. Emânâtın ehline verilmesi;

2. Hükümetin İslâmî yani millî olması;

3. Hükümetin ârâ'-i âmmeye, hakimiyet-i milliyeye yani meşverete mebni bulunması;

4. Hükümete itaat;

5. Efrâd arasında müsâvât-ı tâmme.

Şu bahsettiğimiz esâsâtın her beşi ayât-ı Furkâniye'ye müsteniddir. Bunlardan başka da kavâid-i umumiyeye tesadüf edilmiyor. İnsaf ile düşünelim, bu kaideler adîmü'r-reddir. Hiçbir zamanda, hiçbir mekânda bu kavâide münafi bir devlet-i meşrua teşekkül edemez. Bilakis bu kavâide mebni olmayan hükümât, nazar-ı İslam'da meşru değildir. Mesela emânât ehline tevdi edilmezse yani iktidar ve liyakat, fazilet ve haslet-i mümtâzeleriyle re's-i kâra gelmeyenler bulunursa o hükümet meşru değildir. Bir hanedanın her ne olursa olsun azasından birinin irsen hükümet ve devlete tevelli etmesi gibi.

Hükümet İslâmî olmazsa gayr-ı millî olması îcâb eder. Hindistan'da Hintli olmayan İngilizlerin hükümet sürmeleri kabîlinden. Binaenaleyh müsta'mere ittihazı hikmet-i âliye-i cedidede nasıl menfûr ise nazar-ı şer'de de o mertebe makdûhtur.

Hükümet, ârâ'-i âmmeye yani meşverete müstenid olmazsa o hükümet İslâmiyete mugâyirdir. Mutlakiyet-perver ve müstebid bir hükümetin bu irabdan mahalli olmaz.

Hükümete itaat farzdır. Bu da mansûstur. Bunun aksini tasavvur edecek olursak "anarşi" olur. Fevzavi bir halde yaşamak ise hâl-i bedâvet ü vahşete rücudan başka bir şey değildir.

Efrâd arasında müsâvât mansûstur. Halbuki yakın zamana kadar krallar, imparatorlar ve derebeyleri, ruhban Avrupa'da benî-beşeri adeta esir addediyorlar ve bunları müsâvât-ı hukukundan müstefid etmiyorlardı. Pek yakın vakte değin Rusya'da "servaj" câri idi. Arazi sahipleri mülkleri dahilinde sakin köylülerin rakabelerine mâlikdiler. Böyle bir hükümet de nazar-ı İslam'da menfûrdur.

Hangi bir akıl ve hangi bir mantık tasavvur olunur ki bu usulleri reddedebilsin? Kezâlik hangi makul ve mantıkî bir tarz-ı hükümet tahmin olunabilir ki bu beş esas haricinde şekil-yâb olabilsin?

Fakat maatteessüf alem-i İslam'da bile her zaman bu hakâyık-ı mübeccele anlaşılamamış ve mucebince amel edilememiştir. Hulefâ-yı râşidîn devrinden sonra gerek siyaset ve idarede ve gerek sâir mesâlih-i şer'iyede esasâttan inhiraf

edilmiş ve ortaya birtakım batıl ictihâdât gelmiştir ki kısa görenler asl-ı İslamiyetin bunlardan ibaret olduğu zannına giriftar olmuşlardır. Hakikat bunun aksinden başka bir şey değidir. Yine teessüfle kayd edelim ki cehli ilim telakki eden bazı kimseler çıkmış ve bunlar da hakâyık-ı asliyeden tebâüd ederek müctehid bildikleri lâ-ale't-tayin bir kimsenin içtihadına en büyük hüküm ve kuvveti vermişlerdir. Bu suretle lezzet-i ilm ortadan kalkmış, ilmî ve hatta beşerî izzet-i nefs bile sönmüştür. Bu makûle insanlara bir istîzâh vuku bulsa onlar bizzat ictihâdâtta ve kıyasta bulunmayıp derhal eski bir nakil ve eski bir kavil ararlar. Tabiidir ki bu eski nakiller ve kaviller ancak zamanları itibariyle bir fazileti haizdirler. Bunların müctehidleri yine zamanları itibarıyla me'cûr ve meşkûrdurlar. Fakat o vakit ile bu devir arasında külli fark vardır. İmam-ı Azam hazretleri asr-ı saadetin ahkâmından birtakımını kendi devrine gayr-ı kâfi görmüş ve yeni ictihadâta tevessül etmiştir. Halbuki aradan pek az zaman geçmişti. Şimdi nasıl olur ki biz meselâ yalnız İmâm-ı Âzam'ın her hususdaki ictihadâtını bugün tatbik edelim ve bunun haricine çıkmaya kendimizde tüvân görmeyelim? O günden bugüne kadar bin küsur sene geçmiştir. Zaman-ı hayatında bizim imamımız nasıl yeni ictihadâtda bulunmuşsa biz onun muakkibleri de bugünkü ahvâli nazar-ı dikkate alarak ictihadât-ı cedidede bulunmağa muktediriz. Ve böylece hareket etmek bizim bir vazife-i mütehattimemizdir.

Biz ancak Kitâb ve sünnetle âmiliz. Eğer eski müctehedâtta bugünkü mesâlihimize muvafık bir şey görürsek onu evleviyetle kabul ederiz. Lakin böyle bir kaydı bulamazsak veyahut o kuyûd bugünkü muâmelatımıza muvafık düşmezse yenilerini meydana koymakta selahiyyetimiz derkârdır. Avrupa düvel-i hürresi bundan başka bir şey yapmıyor. Biz de böyle yaparsak hem asra, hem de muktezâ-yı şer'a tevfik-i hareket etmiş oluruz.

İslamiyet içtihada mesağ vermiştir ve hatta içtihadı emretmiştir. Bu kadarı selametimizi temine vâfi ve kâfidir.

İctihâdın, usul fenninde envâı vardır: İctihâd fi'l-mezheb, fi'l-mesele, ilâ ahirihi. Bizim burada bahsettiğimiz mezheb ve mesele akide üzerine olanı değil, ictihâd fi'l-hâdise, fi'l-kavâid, fi't-tercih nev'inden olanlarıdır. Bu gibi ictihâdâtta bulunmak zaten farzdır. Terğib ettiğimiz ictihadât işte bunlardır, diğerleri değildir.

Birtakım nakil meraklıları ictihâd zamanının geçtiğinden ve el-yevm ictihada muktedir kimselerin bulunmadığından bahsederler. Elbette bundan evvel ulûm ve fünûn basit ve muhtasardı. Kâffe-i malumatı istiâb edecek bir zeka bulunabilirdi. Ve öyle zamanlarda ictihada muktedir olabilmek için evsâf-ı matlûbeyi haiz

kimseler zuhûr ederdi. Fakat bugün öyle değildir. İlim ilâ-nihâye artmış ve teşa'ub etmiştir. Bir kafa kâffe-i maarifi ihata edemez. Böyle olmakla ictihadı terk etmemiz mi lazım gelir? Câmi'u'l-küll zevât bulunmamakla erbâb-ı hall ü akd kalmadı demek revâ mıdır?

Eslem olan, bu asırda bir ferdin değil, evsâf-ı matlûbeyi haiz bir heyetin ictihadâtta bulunmasıdır. İşte meşveret ve şûra buna derler. Avrupa milletleri uzun ve acı tecrübeler neticesinde istibdadı def etmeye ve yarım bir tedbir olmak üzere saltanat-ı meşrûtayı tedvine ve bazıları da doğrudan doğruya hakimiyet-i milliyeyi kabule kadar gitmişlerdir. İslamiyet ise meşveret ve icmâ kanun-ı kadîmlerini ilk gününden tedvin etmekle Avrupa'nın altı yedi asırda güç hal ile ve yarım yamalak yapabildiğini birden bire saha-i husûle çıkarmış oluyor.

Lakin bizim eski kafalılarımız İslamiyet diye, İslamiyet'in küsûfa uğradığı zamanlarda birtakım cahil yahut kâse-lîs yahut müsamahakâr erbab-ı tasnifin müdevvenâtına bir şekl-i resmiyet vermişlerdir. Bu, İslamiyetten tebâüddür. Halbuki İslamiyete takarrüb edecek olursak ortada cismani, ruhani, dinî, lâ-dinî farkları kalmaz. Teessüf olunur ki bu kadar basit bir hakikati ehl-i İslam on küsur asırdan beri derk ü teyakkun etmekten âciz kalmışlardır. İşte âlem-i İslamdaki alâim-i inhitâtın esbâb-ı ledünniyesi bunlardır ve bunlardan başka bir şey değildir. Yoksa tam meşruiyete rücu edecek olursak bu irtica-ı metînimiz sayesinde maddi ve manevi her türlü füyûzâta nâil oluruz.